

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KONSEPT TIPLƏRİNİN LİŇVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTİ

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Səadət Vəliyulla qızı Əliyeva

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **filologiya elmləri doktoru, professor**
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Rəsmi opponətlər: **filologiya elmləri doktoru, professor**
İlham Mikayıl oğlu Təhirov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nuridə Səməd qızı Novruzova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Anar Tofiq oğlu Fərəcov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Səvinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi səmərəni təsdiq edir:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrail qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin sonlarından başlayaraq dilçilik elminin başlıca istiqamətləri, təsisatları müəyyən dərəcədə yenilənir. Dil və onun problemləri artıq başqa intellektual-koqnitiv fəaliyyət formaları ilə birlikdə öyrənilir. Bu kontekstdə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti yeni mahiyyət kəsb edir. Linqvokulturologiya adlanan yeni elmdə *“dil-mədəniyyət-insan şəxsiyyəti” üçlüyü etnosun maddi-mədəni tərəfləri kimi təqdim edilir.*¹ Bu elmin əsasını konsept və dil kimliyi anlayışları təşkil edir və beləliklə, dil birbaşa insanın şəxsi və mental keyfiyyətlərinin təzahürü kimi çıxış edir. Tədqiqatın mövzusunun aktuallığı, ilk növbədə, bu məqamla şərtlənir.

Son illərdə müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında konsept və onun çoxsaylı tiplərinin öyrənilməsinə marağın artması da mövzunun aktuallığını göstərən cəhətlərdəndir. Bununla belə, ümumilikdə bu sahəni, xüsusilə konsept tiplərini geniş planda əhatə edən fundamental tədqiqatlar yetərli səviyyədə deyildir. Bu tədqiqat işi linqvistik müstəvidə qeyd edilmiş boşluqları doldurmaq cəhdi kimi dəyərləndirilə bilər ki, bu da işin mövzusunun aktuallığını əks etdirir.

Tədqiqatlar müxtəlif konsept tiplərini məhz konseptual sahədə (konseptsferdə) fərqli cəhətləri ilə müəyyənləşdirildiyini və başa düşüldüyünü əks etdirir. Konsept yaddaş, bilik vahidi, dilin antroposentrik mənzərəsinin elementi kimi bu və ya digər cəhətləri, xüsusiyyətləri ilə dil və mədəniyyətin səciyyəvi parametrlərini əks etdirir, yəni konsept *“mahiiyyətə yaddaş vahididir, o, mental leksikonda, dilin konseptual sistemində, beyin dilində, bütün dünya xəritəsində, insan psixikasında əks olunur.”*²

¹ Воркачев, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, – 2001. №1, – с.64.

² 160. Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Л.Г.Лузина, Ю.Г.Панкрац. Под общ. ред. Е.С.Кубряковой. – Москва: Изд. Московского государственного университета. – 1996. – с.90.

Tədqiqatlarda, o cümlədən bizim araşdırmada da “konsept” termini məzmunla anlayışdan, mənadan, fikirdən fərqləndirilir. Konsept konseptsferin mərkəzi vahidi, mənasına görə isə dil vahidi kimi müəyyənləşdirilir. Z.D.Popova və İ.A.Sterninin sözləri ilə desək, *“qarışıq mənalı konseptlə qarışdırmaq olmaz. Konsept yalnız konseptsferin, məna, məzmun isə dilin semantik sisteminin vahididir. O, dilin semantik məkanında qərarlaşmışdır.”*³

Konsept problemini dilçilikdə D.S.Lixaçyov,⁴ N.F.Alefirenko,⁵ A.D.Şmelyov,⁶ A.Vejbitskaya,⁷ V.Z.Demyankov,⁸ S.Q.Vorkaçyov,⁹ N.N.Boldirev,¹⁰ A.P.Babuşkin,¹¹ V.İ.Karasik,¹² V.V.Kolesov,¹³ E.S.Kubryakova,¹⁴ Z.D.Popova,¹⁵ Q.Q.Slışkin,¹⁶ M.V.Pimenova,¹⁷ F.Y.

³ Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д.Попова, И.А.Стернин. – Москва: Восток-Запад, – 2007. – с.59.

⁴ Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста. Антология. Под общ. ред. В.П.Нерознака. – Москва: – 1997. – с.280-287.

⁵ Алефиренко, Н.Ф. Концепт-понятие – категория в свете современной лингвокогнитивистики. // Научные ведомости БелГУ. Сер. Гуманитарные науки. – 2010. вып. 7. №18, – с.5-12.

⁶ Шмелев, А.Д. Русский язык и внеязыковая действительность / А.Д.Шмелев. – Москва: Языки славянской культуры, – 2002. – 496 с.

⁷ Wierzbicka, A. Semantic primitives / A.Wierzbicka. – Frankfurt/M.: Athenäum-Verl. – 1972. – 235 p.

⁸ Демьянков, В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном аспекте // Вопросы филологии, – 2001. №1(7), – с.35-47.

⁹ Воркачев, С.Г. Концепт счастья в русском языке сознания: опыт лингво-культурологического анализа / С.Г.Воркачев. – Краснодар, – 2002. – 389 с.

¹⁰ Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика. Курс лекций по английской филологии / Н.Н.Болдырев. – Тамбов: ТГУ, – 2001. – 123 с.

¹¹ Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А.П.Бабушкин. – Воронеж: Изд-во Ворон. Гос. Ун-та, – 1996. – 104 с.

¹² Карасик, В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск: – 1996. – с.3-16.

¹³ Колесов, В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник СПбГУ. Сер. 2, – Санкт-Петербург: – 1992. Вып.3. №16, – с.30-40.

¹⁴ Кубрякова, Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. // Язык и наука конца XX в. – Москва: – 1995. – с.173-189.

¹⁵ Попова, З.Д. Язык как национальная картина мира/ З.Д.Попова, И.А.Стернин. – Воронеж: Истоки, – 2002. – 59 с.

Veysəlli,¹⁸ Ə.Ə.Əbdullayev,¹⁹ N.B. Məmmədli,²⁰ A.Y. Məmmədov,²¹ F.F.Cahangirov²² və b-ları müxtəlif aspektlərdə tədqiq etmişlər. Adları qeyd edilmiş müəlliflərin tədqiqatlarında konseptin məzmun və mahiyyətini variativləşmiş strukturla əlaqəli şəkildə, xüsusən də konseptlərin universal xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Antroposentrik paradigmdə konsept fenomeninin statusu və mahiyyəti, onun növləri, reallaşma xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılmış tədqiqatların nəticəsi kimi mövcud mənbələrdə ümumi nəzəri mövqe formalaşmışdır. Bəzi tədqiqatlarda “dilın baza sistemi milli səciyyəvi “obraz kodu” kimi təsvir olunur və bu zaman “dilın daxili forması” (V. fon Humboldt) əsas götürülür. Təhlilə mədəniyyət konsepti kimi “Allah”, “azadlıq”, “ruh”, “iradə” və s. cəlb edilmişdir. Konsept strukturunda dil və mədəniyyətə dair bilik və informasiyasını (geşalt, semantik sahə, freym və s.) qoruyub saxlayır. Son dövrlər dilçilikdə konseptə dil və mədəniyyətin ortaq prizmasından nəzərdən keçirilməsi üstünlük təşkil edir və bu da həmin tədqiqatların məzmun və mahiyyətini ciddi şəkildə dəyişmişdir. Bununla belə, “konsept” termini fərqli məzmun və mahiyyətə malik ayrı-ayrı obyektlərin şərhində də istifadə olunur. Konseptlər təbii dildə verballaşır və onların representasiya vasitələrinin öyrənilməsi də tədqiqatın mövzusunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

¹⁶ Слышкин, Г.Г. Концепт как объект лингвокультурологии (на материале репрезентаций концепта “Труд” в русском языке) / Г.Г.Слышкин. – Волгоград: Перемена, – 2003. – 213 с.

¹⁷ Пименова, М.В. Методология концептуальных исследований // Антология концептов. – Волгоград: – 2005. – Т.1. – с.15-19.

¹⁸ Veysəlli, F.Y. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 120 s.

¹⁹ Əbdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Ə.Əbdullayev. – Bakı: Zərdabi LTD, – 2011. – 135 s.

²⁰ Məmmədli, N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərslik) / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – I cild.– 2020. – 528 s.

²¹ Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2013. – 78 s.

²² Cahangirov, F.F. Dil və mədəniyyət / F.F.Cahangirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 308 s.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyektini konsept tipləri, predmetini isə onların potensial linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi və alınmış nəticələrin sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında kollektiv şüurun diskret vahidi, koqnisiyanın obyekti, konseptual sistemin vahidi, milli-mədəni səciyyəli bilik strukturlarını əks etdirən konsept tiplərini, eləcə də onların əsas linqvokulturoloji, koqnitiv və tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və şərh etməkdir. Tədqiqat işinin qarşısında duran məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- dil və mədəniyyətin, dil və etnosun, dilin və xalqın mentalitetinin qarşılıqlı münasibətini müəyyənləşdirmək;
- konsept və dil şəxsiyyəti anlayışlarına aydınlıq gətirmək;
- konseptin koqnitiv əsaslarını üzə çıxarmaq;
- linqvokulturoloji araşdırmaların müasir istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- konsept növləri və tiplərini ayrı-ayrılıqda təsvir etmək və onların tipoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- konsept tiplərinə fərqli yanaşmaların şərh və ortaq məqamlarını müəyyən etmək;
- konseptin verballaşma əlamətlərini müəyyənləşdirmək;
- konsept tiplərinin konseptual sistemini müəyyən etmək;
- konsept tiplərinin müəllif konseptsferində və mətndə rolunu müəyyən etmək;
- konsept tiplərini linqvokulturoloji vahid kimi təhlil etmək və onların linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- konsept tiplərinin mental strukturunu müəyyənləşdirmək;
- konsept tiplərini dil və mədəniyyətin vəhdəti müstəvisində şərh etmək;
- konsept tipləri üzrə əsas leksemlərin sinonim sıralarını göstərmək, sözün yaxın və uzaq mənaları anlayışlarını şərh etmək;
- konsept tiplərinin konseptual əlamətlərini dəqiqləşdirmək;

– konseptin linqvokulturoloji cəhətləri ilə təzahür edən zehni-düşüncə prosesini, dil biliklərinin antroposentrik paradigmlərinin inkişafını izləmək;

– linqvokulturoloji konseptin semantikasının mücərrədlik xüsusiyyətlərini şərh etmək;

– konsept tiplərinin strukturunu, onları obyektivləşdirən leksik və frazeoloji arsenalı müəyyən etmək;

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində təsvir, konseptual təhlil, komponent təhlil, freym təhlili və kontrastiv-tipoloji metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Linqvokulturoloji yanaşma konseptin tipologiyasını izləməyə imkan verir.

– Konseptlər dünyanın dil, konseptual və milli mənzərələrinin representasiyasının əsas vahidləridir.

– Linqvokulturoloji konsept etnomədəni səciyyəli və dildənkənar gerçəkliyə dair funksional cəhətdən əhəmiyyətli informasiya daşıyan mədəniyyətin əsas vahididir. Konsept mədəni universaliləri, dünya mənzərəsi və davranışın arxetipik əsaslarını, cəmiyyətin dəyər meyarlarını ifadə edir. Mədəniyyət konsepti yaradır, konsept isə mədəniyyəti təcəssüm etdirir.

– Konsept tipləri mürəkkəb və çoxplanlı assosiativ struktura malikdir.

– Konseptlər dilin məna qatının strukturlaşmasında mühüm rol oynayır.

– Konsept tipləri milli-mədəni bilik və informasiyaların daşıyıcıları, yəni markerləridir.

– Konsept milli mədəniyyətin əsas mənalarını ifadə edir, möhkəmləndirir və ötürür. Cəmiyyətin dəyərlər sistemi sayəsində linqvokulturoloji konseptlər dil daşıyıcısının emosional sahəsinə təsir göstərir və onun davranışlarını modelləşdirir. Konsept cəmiyyətin milli-mədəni dəyərlərini özündə birləşdirir və onun konseptual sistemini yaradan nüvəsi kimi xidmət edir.

– Konsept tiplərini dildə leksik və frazeoloji vahidlər formalaşdırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dil mədəniyyətin xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı, yeni aynasıdır. İşdə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, ayrı-ayrı mədəniyyətlərə aid eyni konseptlərin fərqli dillərin materialları əsasında geniş planda monoqrafik şəkildə araşdırılması onun elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər. İşdə konsept tipləri kommunikativ-koqnitiv paradigmləri mətn assosiasiyası əsasında və kommunikativ-fəaliyyət aspektində araşdırılır, konsept tipləri fonunda dildə mədəniyyətin izi, özünəməxsusluğu, eləcə də konsept tiplərinin təfəkkürlə korrelyativ münasibətləri tədqiq edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri müddəaları dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, ayrı-ayrı dillərdə konsept və onun tipləri, həmçinin dil faktları və fenomenlərinə koqnitiv yanaşmanın digər sahələrinin öyrənilməsində tətbiq edilə bilər. Tədqiqat praktik cəhətdən də əhəmiyyətlidir. Onun materiallarından ali məktəblərin filoloji istiqamətli fakültələrinin tələbələri üçün “Dil və mədəniyyət”, “Konseptlərin milli-mədəni özünəməxsusluğu” kimi ixtisas və ya seçmə kursların, mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyənləşdirdiyi elmi-nəzəri jurnallarda çap edilmiş məqalələrdə əks olunmuş, konfrans və simpoziumlarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Tədqiqat işi Odlar Yurdu Universitetinin Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 5 səhifə, 8 460 işarə; I fəsil 29 səhifə, 52 079 işarə; II fəsil 32 səhifə, 59 423 işarə; III fəsil 43 səhifə, 78 875 işarə; IV fəsil 22 səhifə, 41 538 işarə; nəticə hissəsi 2 səhifə, 3 252 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 132 səhifə, 243 636 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi işıqlandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsədi və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları şərh edilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiyanın strukturu və yerinə yetirildiyi müəssisə haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Konsept linqvokulturologiyanın əsas anlayışı kimi”** adlanan I fəslı dörd paraqraftan ibarətdir. Bu fəsilə dil və mədəniyyət münasibətlərinin nəzəri-metodoloji əsasları kulturologiya kontekstində şərh edilir, linqvokulturologiyanın koqnitiv dilçiliyin əsas istiqamətlərindən biri kimi formalaşması və elmi paradıqmadakı yeri müəyyənləşdirilir, konsept anlayışının mahiyyəti və konsept tiplərinə ümumi baxış təqdim olunur, konsept tiplərinin milli-mədəni spesifikasi müxtəlif dil faktları əsasında izah edilir, həmçinin konseptin semiotik tipləri və onun linqvokulturoloji aspektə təsviri sistemli şəkildə araşdırılır.

“Kulturologiya və dil. Linqvokulturologiyanın koqnitiv dilçilikdə yeri” adlanan birinci paraqrafta kulturologiya və linqvokulturologiya terminlərinin bir fenomen kimi mürəkkəb quruluşa malik, eyni zamanda çoxşaxəli bir hadisə olduğu qeyd edilir.

Kulturologiya insan fəaliyyətinin sosial məhsulu, xalq tərəfindən yaradılan və qorunan çoxşaxəli fenomen kimi izah edilir. Mövcud fikirlərə görə, kulturologiya insanların bioloji aktivliyi deyil, sosial məhsuldur. Kulturologiya insanı başa düşən, dərk edən yol, onu inandıran, qane edən mentalitetdir. Linqvokulturologiya isə dilçilik elmi ilə mədəniyyətin bağlılığının nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dil mədəniyyətin təbiətindən, mahiyyətindən çıxış edir və bu baxımdan insanların sosial-mədəni fəaliyyətini əks etdirir. Linqvokulturologiya dil və mədəni konseptlər arasında münasibətləri, mədəniyyət və dilin qarşılıqlı əlaqəsi və təsirini öyrənir. V.N.Teliya kulturologiyaya *“etnolinqvistikanın dil və*

mədəniyyətin sinxron və qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi və uyğunluğunun təsvirinə həsr olunmuş bir hissəsi” kimi baxır.²³

Amerika antropoloqu və dilçisi E.Sepir dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni göstərərək qeyd edir ki, *“dil vasitəsilə xalqın mədəniyyəti toplanır və gələcəyə miras saxlanılır.”*²⁴ Bu əlaqəni yaradan amillərdən biri də konseptdir. *Konsept* terminini A. Vejbitskaya obrazlı şəkildə belə izah edir: *“Konsept insan təfəkkürünün, şüurunun mədəniyyət ləxtəsidir.”*²⁵

Müasir linqvokulturologiyada konseptlərin müxtəlif tipləri fərqləndirilir. A.P.Babuşkin konseptlərin *fikir mənzərəsi, sxem, hiperonim, freym, ssenari və kaleydoskopik* tiplərini müəyyənləşdirir.²⁶ V.İ.Karasik konseptləri *parametrik və qeyri-parametrik*²⁷ tiplərə ayırmağı məqbul sayır.

Linqvokulturologiya 3 sahənin – müasir dilçiliyin, mədəniyyətin və etnolinqvistikanın ən yeni sahələrindəndir. Bu qovuşuq sahədə dil və mədəniyyətin, dil və etnosun qarşılıqlı münasibətləri öyrənilir. Tədqiqatçılar linqvokulturologiyanı *“dil–mədəniyyət–şəxsiyyət”* triadası kimi şərh edirlər. Nəticə etibarilə, linqvokulturologiya dil, mədəniyyət və şəxsiyyət münasibətlərinin öyrənilməsində nəzəri-metodoloji baza rolunu oynayaraq, tədqiqatın konseptual çərçivəsini formalaşdırır.

“Konsept və konsept tiplərinə ümumi baxış” adlı ikinci paraqrafda kulturologiyanın əsasında konseptin dayandığı qeyd olunur. Beləki, konsept linqvistik kateqoriya olmaqla yanaşı, mədəniyyət faktı və mental layihə kimi çıxış edir və konseptual

²³ Телия, В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и культурологический аспекты / В.Н.Телия. – Москва: Школа “Языки русской культуры”, – 1996. – с.217.

²⁴ Сепир, Э. Язык. Введение в изучение речи / Э.Сепир. – Москва: – 1934. – с.110.

²⁵ Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание / А.Вежбицкая. – Москва: Русские словари, – 1997. – с.12.

²⁶ Бабушкин, А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Монография / А.П.Бабушкин. – Воронеж: ВГУ, – 1996. – с.49.

²⁷ Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. – Волгоград: Перемена, – 2002. – с.115.

dilçilik nəzəriyyəsinin aparıcı anlayışlarından biridir. Y.Stepanovun fikrincə, *“konsept insanın mental dünyasından mədəniyyətin başlıca nüvə və özəyini yaradır.”*²⁸ Bu sahədə *milli konsept, mədəni dominant, açar söz, dünyanın etnodil mənzərəsi* kimi terminlər konseptin müxtəlif təzahür formalarını əhatə edir.

Linqvokulturoloji aspektdə konseptlərin verbal və gizli tipləri fərqləndirilir. Bu da milli-mədəni spesifikanın dil vasitəsilə ifadə olunmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu aşağıdakı sxemdə təqdim edilmişdir. (Sxem 1.2.1).

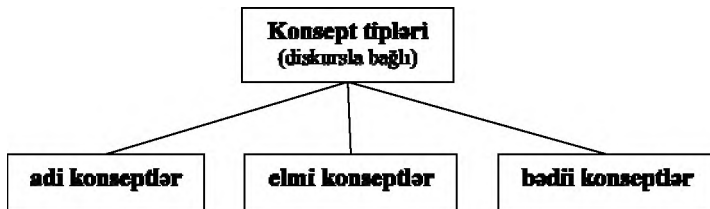
Linqvokulturologiyada konseptin mənsubiyyətə görə tipləri də fərqləndirilir. (Sxem 1.2.2).

Diskursla bağlı aşağıdakı konsept tipləri mövcuddur: adi (gündəlik həyat, məişət konsepti), elmi və bədii (ümumi bədii

²⁸ Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. Изд. 2-е. – Москва: Академический проект, – 2001. – с.43.

konsept, fərdi-müəllif konsepti və xüsusi müəllif konsepti) (Sxem 1.2.3).

Y.Stepanov konseptin “çərçivə anlayışlı” və “qalın özəkli” tiplərini də fərqləndirir. Həmin tiplərdə konseptin başlıca məzmun və mahiyyəti əhatə olunur. Belə konseptlər üçün ölçü səciyyəvidir. Bu, sosial dəyərin, normaya, normalaşmaya müvafiq bir prosesin nəticəsidir.

Linqvokulturologiyada konseptlərin etnomədəni və sosiomədəni tipləri də fərqləndirilir (Sxem 1.2.4):

Kateqoriya obyektiv varlığın ən ümumi və mühüm hadisələrini əhatə edən məfhumdur. Konsept və kateqoriya bir-biri ilə sıx bağlı mental strukturlardır: kateqoriya homogen cəmlilik, konsept isə heterogen çoxluqdur. Konsept linqvokulturologiyanın

baza kateqoriyası hesab olunur və “konsept–anlayış–kateqoriya” üçlüyü müasir lingvokognitivistika prizmasından şərh edilir.²⁹

Konsept ilk növbə anlayışla əlaqəlidir və leksik mənanın signifikatı kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, konsept konkret predmetləri təyin edir, bununla da denotat mənalara üzə çıxır. V.V.Kolesova görə, *“konsept anlayış deyil, anlayışın mahiyyət və məzmunudur.”*³⁰

Konseptlər dünyanın informasiya və konseptual sistemin əsas düşüncə vahididir. Konsept tiplərinə obraz, ideya və simvol konseptlərini, həmçinin mədəniyyət konseptini aid etmək olar. Mədəniyyət konsepti sosial-mədəni (azadlıq, əmək), milli-mədəni (iradə, arzu, azadlıq, müstəqillik; tale və s.), etik (borc, doğruluq, həqiqət və s.) və mifoloji kateqoriyalar (mələk, pəri, cin və s.) vasitəsilə təzahür edir. Ölçü, kvantitativ, kvalitatif, relyativ və digər kateqoriyalar konseptlərin müxtəlif funksional xüsusiyyətlərini əks etdirir.

“Konsept tiplərinin milli-mədəni səciyyəsi” adlanan üçüncü paragrafda əsasən konseptlərin müxtəlif xalqlarda fərqli milli-mədəni xüsusiyyətləri və onların dil vahidlərində necə təcəssüm olunduğu araşdırılır.

Dilçilikdə konseptlə sözün mənası arasında müxtəlif münasibətlər mövcuddur. A.A.Xudiyakov konsepti *“fikir, düşüncə hadisəsi kimi, mənanı isə dil fenomeni kimi”*³¹ izah edir. Konsept universal və milli-spesifik xüsusiyyət daşıyır, idioetnik xarakterə görə konkret dilin tipoloji xüsusiyyətləri ilə əsləşir. V.V.Kolesova qeyd edir ki, *“...konsept sözün mədəniyyət əlaməti kimi mənalının inkişafı nəticəsində müasir mədəniyyət anlayışına çevrilir.”*³²

²⁹ Алефиренко, Н.Ф. Концепт-понятие – категория в свете современной лингвокогнитивистики. // Научные ведомости БелГУ. Сер. Гуманитарные науки. – 2010. вып. 7. №18, – с.8.

³⁰ Колесов, В.В. Философия русского слова / В.В.Колесов. – Санкт-Петербург: Юна, – 2002. – с.44.

³¹ Худяков, А.А. Концепт и значение // Языковая личность: культурные концепты. Сборник научных трудов ВГПУ, ПМПУ, – 1996. – с.16.

³² Колесов, В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник СПбГУ. Сер. 2, – Санкт-Петербург: – 1992. Вып.3. №16, – с.30-40.

Milli-spesifik konseptlər müxtəlif xalqlarda fərqlənir. Məsələn, rus konseptləri: авось – bəlkə, духовность – mənəviyyat, интеллигенция – ziyalılıq; gürcü konseptləri: ривели – riveli; ingilis konseptləri: life – həyat, quality – keyfiyyət, privacy – məxfilik, quality time – keyfiyyətli vaxt, political correctness – siyasi düzgünlük.

Konseptin nüvəsi insan təcrübəsi əsasında formalaşan konkret obrazdır. Məsələn, “universitet” konsepti giriş qapısı, pəncərələri, çoxsaylı tələbə və müəllim heyəti, seminar və mühazirə auditoriyaları ilə kodlaşır.

Qlobal konseptlər isə ümumbəşəri səciyyə daşıyır və hər bir fərdin, sosial qrupun mənafeyinə təsir göstərir. Məsələn, “qlobal” konsepti qloballaşma və qarbləşmə anlayışları ilə əlaqəlidir. Qloballaşma yeni fikir və təsəvvür vahidləri yaradaraq insanların şüurunu və davranışını dəyişdirir.³³

Dildə konsept verbal vasitələrlə ifadə olunur və assosiativ mental yaradıcılıqdır. Fikrin verballaşması anlayış, fikir, mülahizə və mühakimə vasitəsilə konseptual hissəni formalaşdırır. Konsept dildə, nitqdə və kommunikasiyada verballaşaraq mədəni, kommunikativ və dərkətmə mənalərini ortaya çıxarır. Başqa sözlə, konsept fikrin forması deyil, predmetin təyin olunma sahəsində yerləşir və nitqyaradıcı fəaliyyət vasitəsi kimi aktuallaşır.

“Konseptin semiotik tipləri və lingvokulturoloji aspektdə təsviri” adlanan dördüncü paragrafda qeyd edilir ki, konsept mədəniyyət fenomenidir və fərdi qavrama vasitəsilə dil mənzərəsində təzahür edir. Konseptin yaddaşın deyil, düşüncənin vahidi olmasını bildirən Z.D.Popova və İ.A.Sternin hesab edirlər ki, onun əsas vəzifəsi düşüncə prosesini təmin etməkdir.³⁴ Konsept informasiyanı saxlayır, o, koqnitiv elmin baza vahididir, məna planıdır.

Konseptlərin semiotik tipi onların işarəvilik xüsusiyyətinə əsaslanır. Konseptin semiotik tipini tədqiq etmiş V.İ.Karasikə görə,

³³ Панарин, А.С. Искушение глобализмом / А.С.Панарин. – Москва: Русский национальный фонд, – 2000. – с.57.

³⁴ Попова, З.Д. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях / З.Д.Попова, И.А.Стернин. – Воронеж: ВГУ, – 1999. – с.23.

*“konsept və onun müxtəlif tipləri tərkibində məfhum, bədiilik və dəyər ölçüləri ayırd edilən əqli (mental) törəmədir.”*³⁵

Konseptin semiotik tipləri işarə-mahiyyət, yəni dildə müəyyən mənanın ifadəçisi, göstəricisi və əlaməti kimi dərk olunur. Dilin işarə funksiyası şərti vasitələrlə informasiya ötürür; ifadə olunan məfhumla real təbiət arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Bunu *tüstü* nümunəsində izləyək.

Tüstü konseptin leksik tipi kimi: *O taydan bu taya işıqlar gəlir, Tüstülər burulub göyə yüksəlir;*³⁶

Tüstü frazeoloji vahidin tərkib hissəsi kimi müxtəlif xalqlarda müxtəlif təsəvvürlər yaradır:

ing. *to vanish (to disappear or to melt) into thin air* (*tüstü* kimi yox olmaq, (təsəvvürdə izsiz itmək, gözə görünməmək),³⁷ *to work until exhaustion* (*tüstüsü* başından, təri dabanından çıxmaq (təsəvvürdə: yorulana qədər çalışmaq, işləmək).

Dildə konseptual tipologiya səviyyənin dəyişməsində semiotik işarələr mühüm rol oynayır, dinamik xarakter daşıyır. Semiotik işarələr simvol, indeks və ikona kimi üç kateqoriyaya ayrılır:³⁸

İndeks: real əlaqəni göstərir. Məsələn, *tüstü* ocağın olduğunu bildirir.

İkona: obraz və diaqram vasitəsilə təqdim olunur.

Simvol: konvensional işarədir, məsələn, baş barmağın qaldırılması uğuru simvolizə edir.

Konseptin semiotik tipləri həm matris dominantları, həm assosiativ əlamətləri ilə ifadə olunur:

“Dünya” konsepti: the wide world / geniş dünya, the whole world / bütün dünya, It’s a small world / dünya bir kənddir.

“Sevinc” konsepti: sevinmək, şadlanmaq, həzz, ləzzət, kef.

³⁵ Карасик, В.И. Семантические типы концептов // Вопросы когнитивной лингвистики, – 2012. №4, – с.6.

³⁶ Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri [5 cildə] / S.Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – s.13.

³⁷ Vəliyeva, N. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət / N.Vəliyeva. – Bakı: – II cild. – 2010. – s.216.

³⁸ Хроленко, А.Т. Основы лингвокультурологии. Учебное пособие / А.Т.Хроленко. – Москва: Флинта, Наука, – 2004. – с.81.

“Belief” konsepti: trust, confidence, faith, tenet; Azərbaycan dilində inam, inanma, etibar, din, iman.

“Ümid” konsepti: hope, ray of hope, come to anchor; Azərbaycan dilində ümid, arzu, nicat.

“Düzlük, sədaqət, vəfa” konseptləri: Straight as a die / düz adam, To call spade a spade / düzə düz demək, sədaqət – əhd, vəfa, dostluq.

Semiotik tiplərin üçölçülü modeli konseptin təsəvvür, obraz və dəyər ölçülərini əhatə edir. İşarə funksiyası kommunikasiyada dil və paralingvistik vasitələrlə həyata keçirilir (jest, mimika, əvəzliliklər, artikllar). Konseptin semiotik tipləri həm tarix, həm etimologiya, həm də kontekstlə əlaqəlidir, yeni kontekstlərdə söz və frazeoloji vahidlər sosial-mədəni şərtlərə uyğun dəyişir.

“Konseptlərin verballaşması və koqnitiv-semantik təhlil” adlanan **II fəsildə** linqvokulturoloji konseptlərin dil vahidlərində ifadə olunma xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, konsept tiplərinin linqvo-mədəni kontekstdə təhlili aparılaraq onların koqnitiv və semantik parametrləri müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda “ailə” konsepti semantik münasibətlər müstəvisində araşdırılaraq bu konseptin mədəni və dəyər yönümlü mənə qatları açıqlanır. Bu fəsil **üç paragrafdan** ibarətdir.

“Linqvokulturoloji konseptlər və onların verballaşması” adlanan birinci paragrafda konsept tiplərinin leksik sistemdə öyrənilməsində iki əsas yanaşmanın olduğu vurğulanır: linqvomədəni və linqvokoqnitiv yanaşmalar. Linqvomədəni yanaşmada mənə əsas götürülür və bu mənalar insan həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edir. Linqvokoqnitiv yanaşmada isə sözün şüurda formalaşan təsəvvürləri və anlama prosesi ön plana çəkilir.

Linqvokulturologiyada frazeoloji konsept və onun verballaşma vasitələri mürəkkəb struktur təşkil edir. Bu verballaşma strukturunun komponentləri beynəlxalq, idioetnik, professional, fərdi və s. keyfiyyətlərə malikdir.

Konsept tipləri linqvistik vasitələrlə (isimlə, sifətlə, feillə, təqlidi sözlə) verballaşır. Linqvistik vasitə kimi “silahlı toqquşma” freymini götürək. Nitq hissələri ilə ifadəsinə görə verballaşmanı aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

Freym-konseptin (silahlı toqquşma məzmununun) isimlə verballaşması: döyüş, döyüşə qabil, döyüş sursatı, döyüşçü, qətilər, döyüş komplekti, atıcı, atıcı hissələr, top, haubitsa və s.

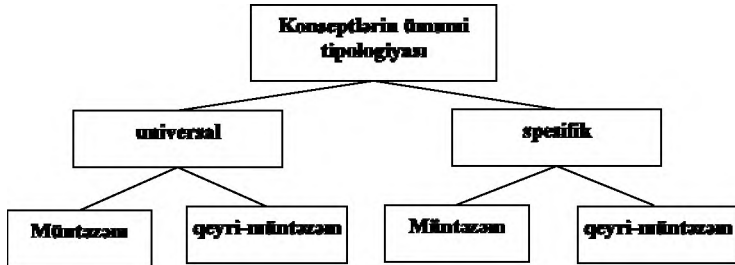
Freym-konseptin sifətlə verballaşması: hərbi əməliyyat, əsgəri əməliyyat; mübariz, döyüşkən, iradəli, əzmli və s.

Freym-konseptin feillə verballaşması: vuruşmaq, döyüşmək, məğlub olmaq, qələbə çalmaq və s.

Freym-konseptin təqlidi sözlərlə verballaşması: taq-taq, şaraq-şaraq və s. *Qatar gedir taraq-taraq. Yağış yağır şaraq-şaraq.*

A.Qəmbərovanın fikrincə, *“Freymlər müəyyən mədəniyyət çərçivəsində daha konkret milli-mədəni xüsusiyyətlərin cəmləşdiyi mental ssenarilər biçimində təsəvvür edilir.”*³⁹

A.Prixodko konseptin ümumi tipologiyasını belə sxemləşdirir⁴⁰ (Sxem 2.1.2):

Həmin tipoloji parametrlərinə görə konseptlər pozitiv və neqativ olmaqla iki yerə ayrılır. Hər bir konsept tipi dilin sistemində mental, emosional və mədəni funksiyalar yerinə yetirir, leksik və frazeoloji sahədə, sosial və diskursiv kontekstdə təzahür edir, koqnitiv-dərketmə, ekspressiv və üslubi çalarlarla zəngin olur.

“Konsept tiplərinin linqvo-mədəni kontekstdə təhlili” adlanan ikinci paragrafda kulturoloji təbəqələrdə konsept və onun tipləri haqqında geniş məlumat verilir.

³⁹ Qəmbərova, A.H. Miflər və bəzi konseptlər koqnitiv dilçiliyin predmeti kimi: / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2021. – s.11.

⁴⁰ Приходько, А.Н. Концепты и концептосистемы / А.Н.Приходько. – Днепропетровск: Белая Е.А., – 2013. – с.37.

Konsept və onun tipləri anlayışına baxış bucağı və təhlil istiqamətləri çoxdur. Onlardan biri də konseptin linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bu istiqamətdə konsept antroposentrik məzmun, yəni “*xalqın mədəniyyəti, mənəviyyəti*”⁴¹ postulatını özündə əks etdirə bilər. Linqvokulturologiyanın əsas postulatlarını konsept müəyyənləşdirir. Konsept *global fikir vahididir*. Konseptləşmə isə prosesdir, konseptual strukturu və konsept mühitini formalaşdırır.

Konseptin mahiyyətində konsept-anlayış, konsept-fikir, konsept-məna və konsept-ideya dayanır və həm universal, həm milli-spesifik hadisə kimi linqvokulturoloji semantika baxımından öyrənilir. Məsələn, “xoşbəxtlik” və “sevgi” konseptləri sinonimlər, frazeologizmlər və mədəni kontekstə görə kompleks mənalar daşıyır.⁴²

Konsept tipləri semantikasına görə müxtəlif şəkildə təsnif olunur. Məsələn, D.S.Lixaçov onları aşağıdakı kimi təsnif edir:

- 1) universal konsept tipi (“həyat”, “ölüm” və s.);
- 2) etnik konsept tipi (“şair”, “vətən”, “yurd”, “vətənə məhəbbət” və s.);
- 3) qrup şəklində olan konsept tipi (“aktyor”, “təməşəçi”);
- 4) fərdi konsept tipi (bu tip şəxsi təcrübədən, qiymətləndirmə sistemindən, konkret insanın mədəni səviyyəsindən asılı olur).⁴³

Bəzi konsept tipləri iki xalqın düşüncəsində qoşulma konstruksiya şəklində təqdim olunur: ing. *Love lives in cottages as well as in courts* (Sevgi hər yerdə yaşayır: komada da, sarayda da). *Emosional konsept tipi üçün təəccüb, heyrat başlıca əlamətdir*.⁴⁴

⁴¹ Воркачов, С.Г. Концепт счастья в русском языке сознания: опыт лингво-культурологического анализа / С.Г.Воркачов. – Краснодар, – 2002. – с.221.

⁴² Воркачов, С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С.Г.Воркачов. – Москва: Гнозис, – 2004. – с.145.

⁴³ Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста. Антология. Под общ. ред. В.П.Нерознака. – Москва: – 1997. – 283с.

⁴⁴ Дорофеева, Н.В. Удивление как эмоциональный концепт: / Автореферат дисс. канд. филол. наук / – Волгоград, 2002. – с.16.

Nəticə etibarilə, konsept elə linqvokulturologiyanın özüdür, kollektiv şüurun məhsuludur, etnokulturoloji əlamətlərə malikdir. Xalqın tarixi inkişafının məhsulu olan konsept tipləri obraz, anlayış və simvollarla yol açır. Bu baxımdan mədəniyyət konsept tipini – obraz, anlayış və simvol üçlüyünü birləşdirir.

““Ailə” konsepti semantik münasibətlər müstəvisində” adlanan üçüncü paragrafda konsept tiplərindən biri olan və sosial konseptosferaya daxil olan “ailə” konsepti haqqında geniş şərh olunur.

“Ailə” linqvomədəni konsept tipidir. “Ailə” konseptinin mühüm xüsusiyyəti onun mentallığı ilə bağlıdır. “Ailə” konsepti özündə ailə haqqında təsəvvürləri cəmləşdirir. Məsələn, Azərbaycan dilində *Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit!* ifadəsi etnokulturoloji mədəniyyətin elementi kimi həmin konseptdə saxlanmışdır.

Başqa xalqlardan da nümunə gətirmək olar. Məsələn, şimalda yukagir adlanan kiçik bir xalq yaşayır. Mövcud məlumatlara görə, bu xalq XVII əsrdən böyük ailələr şəklində yaşayır. Hər ailədə 40-50 bəzən də yüzə qədər üzv olur. Onlardan 10-15 nəfəri ovçuluq edir. Böyük ailənin başında ən yaşlı şəxs durur. Köçmə vaxtını və yerini, düşərgəni və bir çox başqa şeyləri məhz o müəyyənləşdirir. Birgə yaşayış və birgə əmək naminə ailə üzvləri müəyyən güzəştlərə də getməli olurlar. Yukagirlərin “ailə” konsepti özündə bütün bunları ehtiva edir.

Ailə konsepti söz, söz birləşməsi, cümlə və mətn vasitəsilə də ifadə olunur:

- 1) Söz ilə: *ailə, ailəli, ailəbaz, ailəlik, ailəcanlı, ailəvi.*
- 2) Söz birləşməsi ilə: *ailə üzvləri, ailə mədəniyyəti, mənim ailəm, ailə podratı, ailəvi istirahət, ailə imici* və s.
- 3) Cümlə ilə: *Mənim ailəm üç nəfərdən ibarətdir.*
- 4) Mətn ilə: *Ailəmiz xoşbəxtdir. Bu xoşbəxtlik ailəmizin mehribanlıığı, bir-birinə münasibətində yaranmışdır. Atam da, anam da həkimdir. Onlar xalqımızın sağlamlığının keşiyində dayanıblar. Biz də böüyəndə həkim olmaq fikrindəyik.*

Bu paragrafda, həmçinin ailə konseptinin semantik yükü, Azərbaycan dilində ifadə imkanları müəyyənləşdirilir, özünü

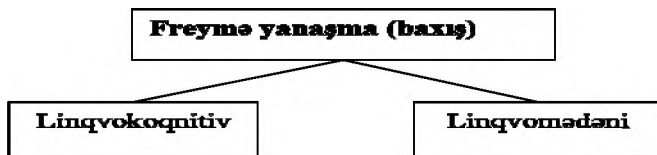
göstərən metaforik münasibətlər dəqiqləşdirilir, ailə / külfət sinonim cərgələri təyin edilir.

Tədqiqat işinin III fəslı “Linqvokulturoloji konseptlərin tipləri” adlanır. Bu fəsildə linqvokulturoloji konseptlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri və tipləri müxtəlif yanaşmalar əsasında təhlil olunur. Bu fəsil **altı paraqrafdan** ibarətdir.

Bu fəslin birinci paraqrafı “**Freym konsept tipi kimi**” adlanır. “*Freym*” (*frame*) *termini ingilis sözüdür və “çərçivə” “karkas” mənalarında işlədilir.*”⁴⁵ Bir termin kimi, “freym”i elmə 1974-cü ildə Amerika alimi M.Minski gətirmişdir. Azərbaycan dilçiliyində həm “freym”, həm də “çərçivə” terminlərindən istifadə edilir (sxem 2.2.1; 2.2.2).

Sxem 2.2.1.

Sxem 2.2.2.

Birinci yanaşmaya görə, freym hazır konsept, ikinci yanaşmaya görə, konseptin karkasıdır. T.A.van Deyk freymın mahiyyətini belə səciyyələndirir: “*Freymlər müəyyən konseptin ətrafında əmələ gələn vahidlərdir. Lakin sadə assosiativ söz toplusundan fərqli olaraq həmin vahidlər konseptə xas olan tipik,*

⁴⁵ Минский, М. Фреймы для представления знаний / М.Минский. – Москва: Энергия, – 1979. – с.11.

əsas və mümkün olan mental əlamətləri ilə məlumatları inikas etdirir.”⁴⁶

Freym semantikasi konsepsiyasını 1980-ci illərdə Ç.Fillmor irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, “*freymlər mətnin, diskursun dərk edilməsi prosesində şərh edilir. Bu zaman freym aktivləşir, şərh edən şəxs mətnin fragmenti olan fikri üzə çıxarır. Dilin forması və modeli freymlə assosiasiya olunursa, o halda mətndə freym aktivləşir.*”⁴⁷

Freym sosial həyat, insan isə sosial varlıq olduğundan onun əlaqə və münasibətləri konsept-freymlərlə inikas olunur. Buna görə də konsept-freymın hər bir dildə öz adı olur. Freymın adı unikal olmalıdır, o, identifikator rolunu oynamalıdır. Məsələn, *insan və çiçək* konseptinə baxaq:

1) çiçək kimi solmaq: *İnsan qocalanda çiçək kimi solur* (danışiq dilində),

2) “bədən, fizioloji orqanlar və çiçək” freymi: *Çiçəyin ətri qızın yanaqlarını təravətli etmişdi*⁴⁸ (yazıçı təsəvvüründə),

3) “göz və çiçək” freymi: *Qızın göz yaşları dibçəkdəki çiçəklərin üzərinə tökülürdü*⁴⁹ (yazıçı təsəvvüründə),

4) “əl, qol və çiçək” freymi: *Qızın qollarının arasında bir dəstə çiçək var idi. Qolları, deyəsən, yorulmuşdu*⁵⁰ (yazıçı təsəvvüründə),

5) “ürək və çiçək” freymi: *Ürəyim çiçək kimi əsirdi*⁵¹ (yazıçı təsəvvüründə),

6) “qan və çiçək” freymi: *Çiçək qana boyanmış, ayaq altında əzilib qana bulaşmışdı*⁵² (yazıçı təsəvvüründə),

⁴⁶ Дейк ван, Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А.Дейк ван. – Москва: Прогресс, – 1989. – с.96.

⁴⁷ Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания // – Москва: Прогресс, Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка, – 1988. Вып.23. – с.64.

⁴⁸ Əhmədov, S. Seçilmiş əsərləri / S.Əhmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – II cild. – 1989. – s.236.

⁴⁹ Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Əfəndiyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – II cild. – 2003. – s.117.

⁵⁰ Əhmədov, S. Seçilmiş əsərləri / S.Əhmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – II cild. – 1989. – s.234.

⁵¹ Yenə orada, – s.127.

7) “emosiya, duyğu və çiçək” freymi. İnsan çiçəyi iyiləyən zaman emosional cəhətdən zənginləşir.

8) “ölüm və çiçək” freymi. İnsan vəfat etdikdə və onun qəbrini ziyarət edən zaman çiçəkdən istifadə olunur.

“İnsan və çiçək” freyminin konseptual ifadə imkanlarını daha da genişləndirmək olardı. Müxtəlif dillərdə bu simvollar rəngarəngliyi ilə də fərqlənir.

“Gestalt konsept tipi kimi” adlanan ikinci paraqrafda gestalt termininin mahiyyəti belə izah edilir: “Gestalt (< alm. *Gestalt* ‘bütöv forma’) müəyyən bir fiqudda birləşmiş çoxlu hissələrdən və əlamətlərdən ibarət bütöv struktur, obrazdır.

Gestalt nümayiş etdirilən obyekt və ya hadisənin dinamik və statistik aspektlərini birləşdirir. Məsələn, rus dilində tipik gestaltlar *судьба* (tale), *любовь* (məhəbbət, sevgi), *Счастье – не радость* (Qocalıq bir şey deyilmiş) kimi leksem və frazeoloji birləşmələrlə obyektivləşən anlayışlardır.

Gestalt psixologiya və dilçiliyin qovuşuğunda öyrənilir. Dilçilikdə gestalt “freym”, “anlayış” və “konsept” terminləri ilə sıx əlaqədə olsa da, özünəməxsus diferensial xüsusiyyətlərə malikdir. Gestalt bütöv struktur kimi iki səviyyədə təzahür edir: *nüvə gestalt strukturu, konseptin gestalt funksiyası*.

Psixologiyada gestaltın dörd başlıca əlaməti göstərilir: *fiqur dəqiqliyi, yuxarı yekunluluq, məcazilik və struktur münasibət*. Gestaltın formalaşmasında oxşarlıq, yaxınlıq, həmcinslik, kontur, simmetriklik, sabitlik və fasiləsizlik kimi prinsiplər mühüm rol oynayır. Q. Qelson gestalt üçün çoxsaylı (yüzə qədər) amil və prinsipin mövcudluğunu qeyd etmişdir.

Gestalt psixologiyada psixi hadisələrin qavranılması və dərk edilməsinin bütöv modelini ifadə edir. Psixi proseslər idrak, emosional və iradi olmaqla üç qrupa ayrılır. Bu proseslər gestaltın formalaşmasında əsas psixoloji baza rolunu oynayır. Gestalt nəzəriyyəsinin banisi Frits Perlz hesab olunur. Nəzəriyyədə *tam* və *natamam gestaltlar* fərqləndirilir. Natamam gestaltlar şüuraltı

⁵² Yəni orada, – s.230.

proseslərin nəticəsi kimi yaranır və insanın emosional vəziyyəti ilə sıx bağlıdır.

Beləliklə, konseptin geştalt tipi koqnitiv linqvistikanın açar anlayışını təşkil edir. O, yaddaş vahididir, mental leksikondur, ideyadır, mücərrəd, konkret-assosiativ və emosional-dəyərləndirmə əlamətidir.

“Obraz-sxem konsept tipi kimi” adlanan üçüncü paraqrafda obraz-sxem konsepti konseptuallaşma prosesinin əsas mərhələlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir.

O.Axmanovanın tərtib etdiyi lüğətdə “sxem” terminin ilk mənasının “model” olduğu göstərilir. Məsələn, *cümlə sxemi, vurğu sxemi, morfoloji sxem, sintaktik sxem, aksentləşdirilmiş model*.⁵³ Onları başqa şəkildə də demək olar: *cümlə modeli, sözün morfoloji modeli, vurğu sxemi* kimi *vurğunun aksentləşdirilmiş modeli, intonasiya sxemi* kimi *intonasiya modeli* – intonasiya konturları başa düşülür.

Linqvokulturologiyada fərqləndirilən 18 konsept tipindən biri də *sxem* və ya *konsept-sxem*dir. Dildə *paradiqmatik* və *sintaqmatik* sxemlər mövcuddur. Paradiqmatik sxem dilin model xarakterini əks etdirir. Sintaqmatik sxem isə xətti xarakter daşıyır və dil vahidlərinin ardıcılıqla birləşməsinə təmin edir.

Linqvokulturologiyada sxem-konsept vasitəsilə ümumiləşdirilmiş məkan və zaman obrazları yaradılır. Məsələn, *çay* anlayışı ilkin olaraq coğrafi və terminoloji mənada dərk edilir (Araz çayı, Kür çayı və s.). Lakin “*çay göy lent kimi görünürdü*” tipli ifadələrdə çay artıq *obraz-sxem* kimi təqdim olunur. Burada uzunluq, məsafə, lent, zolaq kimi təsəvvürlər məkan qrafik sxeminin formalaşmasına xidmət edir. Bu baxımdan sxem konsept tiplərinin “*sxematik təcrübənin əlaməti*” kimi dəyərləndirilir.

İnsana aid obraz-sxemlər (baş, bədən, əl, ayaq və s.) poetik dildə geniş konseptuallaşır və çoxsaylı frazeologizmlər yaradır: *əl götürmək, əl vermək* və s. Eyni cəhət *ağac* obraz-sxeminə də müşahidə olunur: kök, gövdə, qol-budaq. *Gövdə* sözünün terminoloji

⁵³ Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. Изд. 4-е, стереотипное. – Москва: КомКнига, – 2007. – с.466.

mənası (mexanizmin əsas hissəsi) poetik dildə güclü obraz-sxem yaradır: “*Avropanın nəhəng gövdəsi*”. Bu zaman məkan sxemi metaforikləşdirilərək konsept formalaşdırır.

Konsept tipologiyasında obraz-sxem mərkəz–periferiya strukturuna malikdir. Bu struktur asılılıq, distansiya, konsentrasiya kimi münasibətlərlə xarakterizə olunur. Məsələn, dairəvi əşyalar müxtəlif obraz-sxem yaradır: yer, top, şar. Dairə konseptinin strukturu: mərkəzi dairə, otağın ortası, idarə mərkəzi, kollektiv nüvə. Dairə, əhatə sözləri ilə bağlı olanlar: dilin əhatəsi, yazıçı əhatəsi, ətraf, çevrə, dövrə, çətin məsələ ətrafında mübahisə. Bunlar müxtəlif leksik-qrammatik vasitələrlə reallaşır. Beləcə, abstrakt anlayışlar modelləşir.

“**Ssenari konsept tipi kimi**” adlanan dördüncü paraqrafta ssenari hadisələrin zaman və məkan daxilində ardıcıl, dinamik inkişafını əks etdirən, iştirakçıların sosial rolları, məqsədləri və səbəb–nəticə münasibətləri əsasında formalaşan koqnitiv struktur kimi şərh olunur.

Konsept-ssenari “dinamik koqnitiv struktur”dur. Məsələn, “Kuruluş Osman” filmində döyüş səhnəsi 10 terminal üzrə qurulur: Osmanın at belində olması, bayrağa doğru hərəkəti, “İrəli!” kimi elliptik replikalar və qələbə nidaları. Bu cür terminallar ssenarinin xətti inkişafını təmin edir.

Koqnitiv terminoloji lüğətlərdə ssenari və ya skript (< lat. *scriptio* ‘yazı’) stereotip epizod kimi izah olunur.⁵⁴ Ssenari zaman və məkanla bağlı dinamik fikir obrazıdır və hadisələrin ardıcıl inkişafını əks etdirir. Məsələn, “münaqişə” freyminin ssenarisi “qazan qaynatmaq” obrazı üzərində qurularaq gərgin və cəncəl situasiyanı təsvir edir.

Ssenari süjet xarakteri daşıyır və adətən *zavyazka* – *kulminasiya* – *razvyazka* mərhələlərindən ibarət olur. Rus dilində *драка* (dalaşma) dava ssenarisinin tipik nümunəsidir. Ssenarilər hadisə və proseslərin sxemini əks etdirir. Məsələn, “Ana

⁵⁴ Демьянков, В.З. Сценарий // Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. Под общей редакцией Е.С.Кубряковой. – Москва: Филологический факультет МГУ им. М.В.Ломоносова. – 1996. – с.182.

dilim” televiziya proqramının ssenarisi məkan (Tarix muzeyi), aparıcı fəaliyyəti və kadrarxası mətn vasitəsilə “Ana dili” konseptinin məzmununu açır.

Ssenari freymlə birləşərək *freym-ssenari* yaradır. Freym bilik və təsəvvürü təqdim edirsə, freym-ssenari həmin biliklərin hərəkət və inkişaf mexanizmini göstərir. M.Minski uşağın doğulduğu günlə bağlı hədiyyə alma, hazırlıq və təbrik mərhələlərini freym-ssenariyə nümunə göstərir.⁵⁵ Məsələn: İngilis ssenarilərinə nəzər saldıqda *Restaurant / Restoran* adlı ssenari *customer / müştəri, waiter / ofisiant, chef / aşpaz, cashier / kassir* rollarını və əsas məqsəd kimi *meal / yemək* anlayışını əhatə edir. Ssenari ardıcıl mərhələlər üzrə qurulur: Scenario I. Entrance / I ssenari. Giriş (to enter restaurant / Restorana girmək, look for an empty table / Boş masa axtarışı, look through the menu / Menyuya baxmaq, to choose the meal / Yeməyi seçmək). Scenario II / II ssenari (to order / Sifariş vermək, attitude to waiters / Ofisiantlara münasibət). Scenario III. Meal / III ssenari. Yemək (to order meal / Yemək sifariş etmək). Scenario IV. Exit / IV ssenari. Çıxış (ask the bill / Hesabı istəmək, take the check / Çeki götürmək, to go to the cash / Kassaya getmək, pay the bill / Hesabı ödəmək, to leave the restaurant / Restorandan getmək).

Hər bir ssenari müxtəlif dil vasitələri və koqnitiv vasitələrlə – yazılı, şifahi və jest formaları ilə yerinə yetirilir. Beləliklə, ssenari sadəcə hadisələrarası zəncir deyil, sürətli kauzativ münasibət yaradan bir nitq formasıdır.

“**Anlayış konsept tipi kimi**” adlanan beşinci paraqrafta anlayış konsepti predmet və ya hadisənin mövcud əlamətlərini, ümumi və mühüm xüsusiyyətlərini, obyektiv və məntiqi xarakteristikalarını əhatə edən konsept tipi kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, *çobanyastığı* mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsindən olan ağ ləçəkli, sarı orta hissəli birillik ot bitkisini bildirir. Ədəbiyyat nümunələrində müəlliflər çobanyastığını motivləşdirərək müqayisə predmeti kimi istifadə edir, onun mədəni mənasını və konnotasiyalarını göstərirlər.

⁵⁵ Минский, М. Фреймы для представления знаний / М.Минский. – Москва: Энергия, – 1979. – с.75.

Linqvokulturoloji yanaşmada konseptin həlledici əlamətləri digər anlayışlarla yaxınlığını və fərqliliyini müəyyən edir. Məsələn, *zona* anlayışı ekoloji göstəricilər, iqlim, bitki və heyvan aləmi ilə xarakterizə olunan ərazini bildirir. Məsələn, *buzlaq zonası* daim buzlaqlarla örtülmüş, ali bitki örtüyünə malik olmayan ərazini, *meşəlik zonası* müxtəlif tipli meşələrlə örtülmüş ərazini, *meşə-tundra zonası* tropik qurşağa daxil olan ərazini, *səhra zonası* quru kontinental iqlimə malik olan, çay sistemi olmayan, bitki örtüyü çox zəif inkişaf etmiş ərazini bildirir. Burada zona anlayışın konseptual mənası birinci halda onun ümumi məzmunun kəsb etməsi ilə bağlıdır. Digər anlayışlar isə zona növlərini ifadə edir.

Anlayış konsept tipinə *təsəvvür konsepti* də daxildir. Təsəvvür konsepti *ideya konsepti* də adlanır və predmetin daxili əlamətlərini əks etdirir. Məsələn, *qonaq* leksik vahidi mental və mədəni mənalara ilə frazeoloji və söz birləşmələrində istifadə olunur: *qonaqlı ev, qonaq evi, qonaqsevərlik, ritual qonaqlama* və s. Bu, konseptin milli-mədəni xüsusiyyətlərini göstərir.

Kosmik konseptlər kosmosa və kainata aid anlayışları əhatə edir: *kosmik uçuşlar, kosmik fəza, kosmik gəmi, kosmik şüalar, planetlərarası uçuş* və s. Bu konseptlər sosial mühitdə qəbul edilmiş dəyərləri və terminoloji vahidləri əks etdirir. Sosial konseptlər insan sivilizasiyalarının bir-birilə bağlı proseslərini əhatə edir və mədəni-tarixi tip yaradır. Konseptuallaşdırma insanın ətraf aləmlə bağlı təcrübəsini, kateqoriyalaşdırma isə fikir predmetlərini təşkil edir. Millətin konsept məcmusu onun konseptosferasını formalaşdırır.

“Hiperonim və hiponim konsept tipləri kimi” adlanan altıncı paragrafda bu tiplər leksik vahidlərin semantik əlaqələrini açır və onların konnotativ, denotativ mənalaraının konkret situasiyalarda necə ortaya çıxdığını göstərir.

Hiperonim konsepti terminin “anlayış”, “məna” və “fikir” tərəfidir. O nəinki düşüncədir, eyni zamanda təəssüratdır.. Hiperonim və hiponim haqqında təəssürat leksik tərkiblə bağlıdır. Məsələn, leksik tərkib dünya və cəmiyyət anlayışları ilə bağlı ola bilər. “Dünya” konseptinə səma və səma cisimləri, yer, bitkilər, canlılar aləmi və onların hiponimləri daxildir. “Cəmiyyət” konseptinə insan

bir canlı varlıq kimi, insan bir sosial mövcudluq kimi, sosial təşkilatlar və ictimai təsisatlar və ona dair hiponimlər daxildir.

Məlum olduğu kimi, konsept tiplərinin funksional təsviri zamanı iki prinsipdən istifadə olunur: 1) ifadə formasından funksiyalara prinsipi, 2) funksiyalardan ifadə formalarına prinsipi. Hiperonim və hiponim konsept tiplərinin funksional tərəfi nisbi xarakterə malikdir. Bu keyfiyyət sonrakı prosesdə meydana çıxır, ona qədər isə leksik tərkibin qrammatik-semantik və başqa özəllikləri nəzərdən keçirilir.

Konsept tipi kimi hiperonim və hiponimlər denotativ və konnotativ mənə daşıyır. Denotat müvafiq dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisələridir. Konnotativ mənalar hiperonim və hiponim sözlərin konkret situasiyalarında yaranır. Məsələn, ingilis dilində:

notorious (bədnam; məlum): denotatı – *widely* (geniş, çox), konnotatı – *for criminal acts or bad traits of character* (cinayət əməllərinə və ya pis xarakter əlamətlərinə görə),

celebrated (məşhur, məşhurlaşmış): denotatı – *known* (məşhur), konnotatı – *achievements* (nailiyyətlər) və s.

Arxisema isə hipereonim vəzifəsini yerinə yetirir, ona aid olanlar isə hiponimlərdir. Bunu Azərbaycan və ingilis dillərindən nümunələrdə izləyək:

rəng arxiseması: *ağ (white), qırmızı (red), sarı (yellow), mavi (blue), narıncı (orange), bənövşəyi (purple)*,

bədən üzvlərinin adlarının arxiseması: *baş (head), qulaq (ear), göz (eye), ağız (mouth), dil (tongue), dodaq (lip)* və s.

Nəticə etibarilə, hiperonim və hiponim konsept tipləri leksik mənaların ümumiləşdirilməsi, sinifləşdirilməsi və predmetlərin əsas əlamətlərinin ifadəsi baxımından linqvokulturoloji əhəmiyyət kəsb edir.

“Dilin frazeoloji sistemində konsept tipləri və onların linqvokulturoloji xüsusiyyətləri” adlanan IV fəsilə frazeoloji konseptin strukturu və mahiyyəti, konsept tiplərinin dildə verballaşdırılma üsulları, həmçinin frazeoloji semantikada konsept tiplərinin təsnifatı və frazeoloji vahidlərin milli-mədəni kontekstdə

daşdığı semantik yüklər ətraflı şəkildə araşdırılır. Bu fəsil **iki paraqraftan** ibarətdir.

“Frazeoloji konseptin strukturu, mahiyyəti və dildə verballaşma vasitələri” adlanan birinci paraqrafta frazeoloji vahidlərin semantik qatları, konnotativ və denotativ mənalari, həmçinin milli-mədəni xüsusiyyətləri konseptin linqvokulturoloji tərkibini formalaşdıran əsas amil kimi təhlil edilir.

Dil xalqın özünü ifadə etmə vasitəsidir və bu ifadə frazeoloji vahidlər – deyimlər, idiomlar, paremiyalar və s. ilə reallaşır. Müxtəlif frazeoloji mənalər müxtəlif konseptlər sferasında, kontekstdə realizasiya olunur və frazeoloji vahidlərin daxili formasında koqnitiv modelləşmə baş verir. Frazeoloji konseptlərdə milli-mədəni semantika və universal vasitələr çox güclü şəkildə ifadə olunur. Bu, frazeoloji vahidlərin semantik, semiotik, pragmatik və linqvokulturoloji əlamətlərindən irəli gəlir.

Frazeoloji konseptlər denotativ və konnotativ mənaya da malikdir. Məsələn, *gecə qara, cücə qara* frazeologizmində *gecə* sözünün denotasiyası günəşin çıxmasından batmasına qədərki vaxtı əhatə edir. *Gecə* sözünün konnotativ mənası *tənha, romantik, qaranlıq* anlayışlarını əhatə edir: *azərb. Gecə mənə dar gəlir; Küşə mənə dar gəlir; ing. All cats are grey in the night* (Gecələr bütün pişiklər boz olur), *One can do an unseemly affair very late at night* (çirkin iş gecə görülür). “Gecə” mənası ilə bağlı nümunələr: *ing. a streetwalken* (gecə kəpənəyi, əxlaqsız qadın), *glad rags* (gecə qiyafəti, ən yaxşı paltar).

Frazeoloji semantika çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, *qulaq asmaq – dinləmək, yoxlamaq, xəbər bilmək; ağ gün – qara gün; məhəl qoymaq – əhəmiyyət vermək*.

Frazeoloji konseptlər həmçinin milli-mədəni semantikanı əks etdirir: *od, yalan, qadın intellekti* kimi konseptlər frazeologizmlərdə ifadə olunur. Məsələn, “*od*” konsepti fiziki aləm, məişət, sosial dünya, emosional və mənəvi dəyər aspektində frazeoloji tiplərlə təzahür edir. “*Yalan*” konsepti isə frazeologizmlərdə (Yalançını evinə qədər qovarlar, Lies have short legs) mənalari konkretləşdirir.

Frazeoloji konseptlər müxtəlif tip frazeoloji birləşmələrdə realizə olunaraq həm bədii, həm də koqnitiv fenomen kimi fəaliyyət göstərir, metaforik, subyektiv və universal mənalara ifadə edir. Leksik və frazeoloji mühitdə konseptlər etnomədəni, sosiomədəni, emosional və universal tiplərə bölünür.

Beləliklə, frazeoloji konsept tipləri kollektiv şüurun diskret vahidi kimi çıxış edir, insanın bilik və təcrübəsini, milli-mədəni təsəvvürlərini, emosional və pragmatik aspektlərini əks etdirir və linqvokulturoloji tədqiqatlar üçün mühüm obyekt təşkil edir.

“Frazeoloji semantikada konsept tipləri. Frazeoloji vahidlərin milli-mədəni semantikasi” adlanan ikinci paragrafda frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu konseptual yanaşma müstəvisində təhlil olunur.

Frazeologiya dildə sabit ifadələrin toplusudur və sözlərin leksik-semantik birləşmə imkanlarını öyrənir. Frazeoloji semantika leksik vahidin yalnız müəyyən frazeoloji tərkibdə qazandığı mənanı əhatə edir və bu mənalara frazeoloji çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik formasında təzahür edir.

Frazeoloji konseptdə *tale* sözünün frazeoloji omonimliyi, frazeoloji sinonimliyi, frazeoloji antonimliyi, atalar sözləri və məsəllərin, birləşmələrin daxilində mənalara həm dərkətmə, həm də milli-mədəni sferada maraq doğurur. Onun ingilis və Azərbaycan xalqlarının milli-mədəni səviyyəsini necə əks etdirməsini nümunələrdə izləyək: *fortune's wheel – taleyin dönüşü, a stange bed fellow – tale yollarına çıxan insan, No flying from the vate – taledən qaçmaq olmaz, fortune's wheel – taleyin çarxı, to press one's luck – taleyi sınamaq* (ələ düşən imkandan istifadə etmək), *the luck of the drav – taleyin qisməti* (bəxt),⁵⁶ *to fall to someone's lot – qismətinə çıxmaq, bəxtinə çıxmaq*.

Frazeologiya eyni zamanda etnomental təbəqədir, xalqın etnoqrafiyası, düşüncəsi və mədəniyyətini əks etdirir və milli-mədəni spesifikasiya ilə dilin bütün səviyyələrinə, o cümlədən linqvokulturologiyaya bağlıdır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə

⁵⁶ Kazımov, T. Taleyin qisməti beləymiş yəqin (Roman) / T.Kazımov. – Bakı: – 2000. – s.6.

frazeoloji vahidlər müxtəlif konseptlərin verballaşmasında mühüm rol oynayır:

“Zaman” konsepti: frazeoloji ifadələr vasitəsilə (məsələn, *the tyme passeth night and day*) realizə olunur.

“Səyahət” konsepti: insan fəaliyyətini və tarixi-mədəni təcrübəni əks etdirir *hit the road (yola düşmək), wandering albatross (gəzərgi albatros)*.

Emosional konseptlər: *heyran qalmaq, valeh olmaq* frazeoloji ifadələrlə verballaşır (*admire, admiration, admiring*).

Güc konsepti: fiziki, psixoloji, sosial güc sahələrini əhatə edir (*girl power, tokens of weakness, sense of power*)⁵⁷.

Beləliklə, frazeoloji konseptlər milli-mədəni semantikanı əks etdirir və insanın sosial-mədəni təcrübəsini dil vasitəsilə təqdim edən mental strukturlardır.

Tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

1. İnsanın əvvəlki dil təcrübəsinin təzahürü konsept (mədəniyyət konsepti) mədəniyyətin əsas vahidi, onun konsentratıdır. Konsepti mədəniyyət faktı edən əsas atributlar bunlardır: mühüm məzmun əlamətlərinə qədər sıxlaşmış ilkin forma (etimologiya), müasir assosiasiyalar, qiymətləndirmələr və s. daxildir. İnsan şüurunda gerçəkliyin əks olunması və şərhinin əsas vahidi linqvokulturoloji konsept dərk olunan dünyanın fraqmentinin insan yaddaşının hüdudlarına qədər cilalanmış, mədəniyyət kontekstə daxil edilmiş və cəmiyyətin kommunikativ ehtiyaclarını ödəmək üçün verbal vahidlərdə təcəssüm edən konstruktur. Linqvokulturoloji konseptin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: dil, şüur və mədəniyyətdə kompleks mövcudluq, mental və dəyər təbiətlik, danışanın şüuru ilə məhdudlaşma, şərtlilik və qeyri-müəyyənlik, koqnitiv-ümumiləşmə yönümlülük, dəyişkənlik, sistem-subyektiv potensial və mətni reallaşma səviyyələri daxil olmaqla üçsəviyyəli dil strukturlarında representasiya.

2. Konsept linqvokulturologiyada baza anlayışıdır. Konsept tipləri öz təzahürünü semiotik işarələrdə tapır. Linqvokulturologiya-

⁵⁷ Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s.38.

nın koqnitiv dilçilikdə xüsusi yeri vardır və bu yeri antroposentrik paradigmlər müəyyənləşdirir. Mədəniyyət və linqvokulturologiya bir-biri ilə sıx bağlıdır. Linqvokulturologiyanın funksional məkanı genişdir. Mədəniyyət vahidləri və onların kateqorial əlamətləri linqvokulturologiya çərçivəsində öyrənilir. Müasir elmdə linqvokulturologiyanın əhəmiyyəti də məhz bu prizmadan müəyyənləşir. Linqvokulturologiya konsept və onun tipologiyasını etnik mədəniyyətin bir hissəsi kimi təsvir edir. Mədəniyyət fəaliyyət formasıdır, bu formanı dil ilə bağlayan funksiyalar vardır. Baza funksiyası isə semiotikdir. Dərketmənin reallaşmasında dilin və onun semiotik tərəfinin rolu inkaredilməzdir.

3. Dil vahidlərinin (leksik və frazeoloji vahidlərin) milli-mədəni səciyyəsi konsept tipləri fonunda müəyyənləşir, dildə dərketmə problem kimi konsept tipləri sahəsində həll edilir.

4. Konseptin mühüm tipi mədəni konsept genotip mədəniyyətin əsas hissəsidir. Bu konsept tipinin müəyyən olunmasında genotip mühüm rol oynayır. Mədəni konsept məna-fikir-təfəkkür zənciri ilə əlaqədə üzə çıxır.

5. Konsept tipləri global fikir vahidləridir. Bu vahidlər leksik-frazeoloji vasitələrlə verballaşır.

6. Konsept tiplərinin hər biri xarakterinə görə fərqli verballaşma xüsusiyyətlərinə, milli-mədəni xüsusiyyətə malikdir və sosio-mədəni amillərlə səciyyələnir. Ona görə də mədəni konsept tipi linqvokulturologiyada fenomen kimi öyrənilir. Konsept tipləri ilə dilin semantikasını arasında üzvi əlaqə fon yaradır və mədəni informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Hər bir konsept tipinin verballaşması və semantikasını koqnitiv sisteminin bir hissəsi kimi reallaşır.

7. Konsept tipləri dünya və onun bir hissəsi olan cəmiyyətin dərk olunmasının qiymətləndirmə fəaliyyətində iştirak edir. Dillərin koqnitiv strukturu milli-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Milli-mədəni semantika frazeoloji vahidlərə də aparıcı komponentdir. Konseptlərin verballaşması prosesində bu vahidlər də fəal iştirak edir. Xalqların adət-ənənələri, həyat-məişət tərzini dilin zəngin verbal vasitələri ilə ifadə edilir və konseptuallaşır. Konsept tipləri

konseptuallaşma prosesini və dünyanın dil mənzərəsini dərkində zəngin mənbədir.

8. Konseptlər dillərin koqnitiv korpusu, linqvokulturoloji sahəsində verballaşır və bu prosesin gedişində onların konseptual əlamətləri formalaşır. Yeni konsept tipləri bazasında milli-mədəni xüsusiyyət, dil vahidlərinin linqvokulturoloji xüsusiyyəti, dilin simvollaşması, linqvokulturologiyanın mədəni-praqmatik potensialı və s. gələcək tədqiqatların aparılmasını şərtləndirir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları öz əksini müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində tapmışdır:

1. Konsept tipləri // Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XXII Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, – c.2. – 22-23 noyabr, – 2018, – s.194-196.
2. Konsept tiplərinin müəyyənləşməsində linqvokulturoloji faktorların rolu // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-pratik konfransının tezisləri, – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 6-7 dekabr, – 2018, – s.143-144.
3. Leksik – frazeoloji semantikada konsept tipləri // – Bakı: Azərbaycanda Xarici Dillər. Elmi metodik və ictimai-publisistik jurnal №1, – 2019. – s.98-102.
4. Konseptin semiotik tipləri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri №2, – 2019. – s.91-96.
5. Freym konsept tiplərindən biri kimi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2019. №10, – s.203-210.
6. Gestalt as one of the types of concepts // - Россия: Балтийский гуманитарный журнал, – 2020. – Том 9, №1, – с.266-269.
7. Образ – sxem və ssenari skript konsept tipləri kimi // – Naxçıvan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Naxçıvan bölməsi. İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, – 2020. №2, – s.91-99.

8. Hiperonim və hiponim konsept tipinin lingvokulturoloji xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2021. №2, – s. 294-297.
9. Konsept tipləri və konseptual təhlil mərhələləri // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər. – 2021. №3, – s. 61-66.
10. Концепт семьи в лингвокультурологическом аспекте // Новый мир. Новый язык. Новое мышление. Сборник материалов V международной научно-практической конференции (филология, педагогика и межкультурная коммуникация), – 04 Февраля, – 2022, – с.543-547.
11. “Gözəllik” konseptinin ifadə vasitələri // VII Beynəlxalq Elmi Araşdırmalar Konfransının materialları, – Bakı, 11 fevral, – 2022, – s.47-49.
12. Konsept tiplərini dildə verballaşdıran frazeoloji vahidlər // – Bakı: Azərbaycan Elm Mərkəzi. Elmi iş. Beynəlxalq elmi jurnal, – 2024. №5, c.18. – s.66-71.

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 Aprel 2026-cı il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., H.Cavid pr., 31, V mərtəbə

Dissertasiya ilə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA İ. Nəsimi adına dilçilik institutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 Mart 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanmışdır: 02.03.2026

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcmi: 42 702

Tiraj: 100